

ԱՐԴԻՒՆԱՅԱՆԴԵՍԸ

Ներկայ թւականի Կովկասեան Արդիւնահանդէսը քննադատելու համար, անհրաժեշտ է գտնել ճիշդ տեսակէտը, որից պէտք է նայել նորա վերայ: Միմիայն ուրիշ երկիրների այժմեան արդիւնահանդէսները ի նկատի ունենալով և նոցա տեսակէտից քննադատելով այժմեան Կովկասեան Արդիւնահանդէսը, մեծ սխալ կը լինէր: Բոլորովին անկասկած է, որ այն ժամանակ մեր արդիւնահանդէսը պիտի դատապարտէր, որովհետեւ նա չէր զիմանալ այն պահանջներին, որ բոլորովին բնական է անել աւելի առաջադէմ երկիրների արդիւնահանդէսներին:

Հանգամանքը սա է, որ այժմ Եւրոպայում արդիւնահանդէսները սարքուած են զլիսաւորապէս նորա համար, որ տեղական արդիւնագործական ֆիրմերը առիթ ունենան իրանց կատարելագործութիւնները ի ցոյց հանել, և այդպիսով աւելի մեծ հռչակ ստանալ երկրի մէջ, դորա հետ միասին ուրեմն և արդիւնքի վաճառահանութեան շրջանը ընդարձակել: Մի այլ նպատակն այն է, որ, մի և նոյն տեղը հաւաքելով, ամեն մի արդիւնագործ առիթ ունենայ իւր արդիւնագործութեան վերաբերեալ տեսնել ուրիշների շինածները և ուրեմն՝ օգուտ քաղել նորանոր գիտելից:

Սորանից արդէն պարզ երևում է, որ այն, ինչ ներկայացնում են եւրոպական արդիւնահանդէսները, մարդու ձեռքով կերտւածներն են, մարդու՝ անհատական աշխատանքի և գիւտերի արդիւնքներն են, մի խօսքով—արդիւնահանդէսները սարքուած են կատարւած առաջգիմուած իւրնը տեսնելու ու հաստատելու համար: Մըրցանակաբաշխութիւնը, այդ իսկ պատճառով, արդիւնահանդէսների անհրաժեշտ հետեւանքն է, որովհետեւ կատարւած առաջգի-

մուծիւնք պէտք է յայնի կացուցանւի, թէ չէ հանդիսի նըպատակին հասած չեն լինիլ: Իսկ որտեղ կայ գնահատուածիւն, այնտեղ կայ և մրցանակ:

Այժմեան Կովկասեան Արդիւնահանդէսը ոչ իւր բոլոր կողմերով նման է եւրոպական արդիւնահանդէսներին: Մի երկրում, որտեղ արդիւնաբերութեան ամենամեծ մասը ներկայացնում է հին ժամանակներից մնացած աւանդ—այնտեղ նաև արդիւնահանդէսը մեզ տալիս է գլխաւորապէս այն, ինչ կայ մեր երկրում, բաց ոչ թէ այն, ինչ մենք պարտական ենք այս կամ այն անհատի ճիշդերին, գիւտերին և այլն:

Կովկասի նման երկիրներում, որտեղ ինդուստրիան դեռ ևս զարգացած չէ, գործարանների թիւը սակաւ է, իսկ արհեստների և գիւղատնտեսութեան, երկրագործութեան մէջ ժողովուրդը հետեւում է աւանդական օրինակներին, բնական է, որ նաև մրցումը արդիւնաբերողների մէջ չի կարող այնքան մեծ լինել, որ նոքա մեծ կառուութիւն զգան իրանց արդիւնքները անպատճառ հանդիսաւոր կերպով հրապարակ հանելու: Վերցնենք, օրինակ, զինագործութիւնը: Կովկասի այն բոլոր տեղերում, ուր ընդհանրացած է զինագործութիւնը, վերջինս կատարւում է այն եղանակներով, որպէս կար տասնեակ և գուցէ հարիւրաւոր տարիներ առաջ: Ուրեմն, եթէ Կովկասեան Արդիւնահանդիսում կան հանդէս բերած զէնքեր—դոցանով մենք միայն այսքանը կը հասկանանք, թէ այս ինչ տեղում ժողովուրդը պարապում է այդ արհեստով և ահա թէ այդ ժողովուրդը ի՞նչ տեսակ զէնքեր է պատրաստում: Դորանով մենք, անշուշտ, կը ծանօթանանք երկրի հետ, բաց ի՞նչը կարող էր մղել նահապետական կերպով գործող զինագործին իւր արդիւնքը հանդէս բերել: Ի՞նչ թէ նոյն տեսակ արդիւնքներ կարող էր հանդէս բերել նաև մի ուրիշը, երրորդը, չորրորդը: Եւ քանի որ մրցանակը տրւում է միմիայն արդիւնքի արժանաւորութեան համար, բնական է, որ այդ մրցանակը պ. Այբին տալը միտք չ'ունի, որովհետև բոլորովին նոյն մրցանակին արժանի կը լինէին պ. Բէնի, պ. Գիմի զէնքերը, եթէ միայն նոքա ուղեցած լինէին հանդիսին մասնակցել:

Բոլորովին այլ բան կը լինէր, եթէ պ. Այբը որ և իցէ կատարելագործութիւն մտցրած լինէր իւր արհեստի մէջ: Այդ

կատարելագործութիւնը կարող էր լինել կամ լաւագոյն արդիւնք դուրս բերելու մէջ և կամ սովորական արդիւնքը աւելի հեշտ եղանակով, աւելի յարմար գործիքներով և մեքենաներով դուրս բերելու մէջ: Քանի որ ոչ մէկը կայ և ոչ միւսը՝ հանդիսին մասնակցելու անհրաժեշտութիւնը մէկի կամ միւսի կողմից — աւելորդ է, աւելորդ նաև նորա կողմից մրցանակ ստանալը:

Քանի որ մեզ արդէն յայտնի է, որ Կովկասի արդիւնաբերութիւնը մեծ մասով նահապետական ձևով է կատարւում, իսկ Կովկասեան ներկայ արդիւնահանդիսում հանդէս են բերւած մեր երկրի բոլոր տեսակ արդիւնքները, — դորանից ռեզղակի դուրս է գալիս այն եզրակացութիւնը, որ ներկայ լիակատար արդիւնահանդէսը գլխաւորապէս կարող է ծառայել մէկ նպատակի՝ առիթ տալ այցելուներին ծանօթանալու մեր երկրի արդիւնագործութեան հետ:

Մենք կարծում ենք, որ այսքանովն էլ բաւականաչափ պարզեցինք մեր միտքը այն զանադանութեան մասին, որ կայ եւրոպական այժմեան արդիւնահանդէսների և մեր երկրի ներկայ արդիւնահանդիսի մէջ: Այնտեղ ամենամեծ դերը խաղում է մրցութիւնը միմեանց մէջ, իսկ այստեղ՝ մրցութիւնը գրեթէ ոչինչ դեր չէ խաղում: Երբմիտեա այնտեղ անհատական ոյժերով կատարած առաջդիմութիւնն է ցոյց տրւում, իսկ այստեղ, մեզանում, ցոյց է տրւում առհասարակ ինչ միայն կայ, միւսոյն է, թէ ցոյց տրւած արդիւնքը ո՛ր ժամանակի ծնունդ է և միւսոյն է, թէ ներկայացնողը ո՛րքան անհատականութիւն է մտքրած ներկայացրած արդիւնքի մէջ:

Ահա՛ այդ միտքը յայտնած կը լինէինք, եթէ ասածներս ամփոփելու լինենք այս խօսքերի մէջ. — այնտեղ, մեծ առաջդիմական երկիրներում, արդիւնահանդէսները ծնւում են նոյն իսկ արդիւնագործ մարդկանց պահանջումից, մինչդեռ մեզանում արդիւնագործութիւնը այն աստիճանի զուրկ է անհատական հանձարի կնիքից, որ մեզանում արդիւնահանդէսը ծնւում է ուսումնասիրողների և ոչ արդիւնագործների պահանջից:

Այս բացատրութիւնը կարեւոր է իմանալու համար, թէ ի՞նչ աչքով մենք պէտք է նայինք ներկայ Թւականի Կովկասեան Արդիւնահանդիսի վերայ: Եւ այսպէս, ներկայ արդիւնահանդիսի վերայ պէտք է նայել գլխաւորապէս իբրեւ մի առիթի վերայ, որով մենք

կարող ենք տեսնել ու իմանալ թէ ի՞նչ արդիւնագործութիւններ կան մեր երկրում:

Այնտեղ, Եւրոպայում, մարդիկ զնում են ուսանելու, մեզանում պէտք է զնան ուսումնասիրելու: Մեզանում ի ցոյց դրած են շերամի զանազան տեսակներ, թեյ, մանարան. բայց զոցանից ոչ մի շերամագործ և ոչ մի թեյի գործարանատէր դաս չի առնելու, բան չի սովորելու: Բայց դորա փոխարէն, նոքա, որոնք չը գիտեն թէ մեզանում ինչ բոժոժներ կան և ինչ թեւեր են պատրաստում, կարող են արդիւնահանդէսը զնալով, զոցանից տեղեկանալ: Արդիւնահանդիսում դրած են ցորենի զանազան տեսակներ. բայց ոչ մի երկրագործ չի դուրս գալ արդիւնահանդիսից աւելի մեծ տեղեկութիւններով ցորենի մշակման մասին: Բայց նոքա, որոնք չը գիտեն, թէ ինչ ցորեններ է արտադրում մեր երկիրը, կարող են, արդիւնահանդէսը այցելելով, տեսնել և տեղեկանալ: Դորա հակառակ, Եւրոպայում, երկրագործական բաժնում, դուք կը տեսնէք հանդէս բերած երկրագործութեան վերաբերեալ արդիւնքներ և առարկաներ, որոնք մի որ և իցէ նորութիւն են ներկայացնում: Այդպիսով այդ կատարելագործութեան հետ տեղեկանում են ուրիշ երկրագործներ: Ահա՛ ինչու մենք ասում ենք, թէ Եւրոպայի արդիւնահանդէսները ծառայում են իբր օրինակ ուրիշներին, մինչդեռ մեր արդիւնահանդէսը ծառայում է և կարող է ծառայել միմիայն իբր մեր երկրի մասին տեղեկութիւններ հաւաքելու մի լաւ միջոց:

Ահա՛ այս առանձնայատկութիւնները չը պէտք է մոռանալ, եթէ մենք ուզում ենք արդար լինել դէպի ներկայ Կովկասեան Արդիւնահանդէսը: Այդ արդիւնահանդիսից մենք իրաւունք ունինք պահանջելու միմիայն մի բան՝ լիակատարութիւն: Եթէ արդիւնահանդիսում հանդէս չեն բերած երկրի արդիւնքների բոլոր տեսակները, — այն ժամանակ մենք իրաւունք ունենք այդ արդիւնահանդէսը չ'աջողած համարել: Մեր դատողութեան համեմատ, արդիւնահանդիսում պէտք է ցոյց տրւած լինին ոչ միայն մեր երկրի արդիւնքների բոլոր տեսակները, այլ որ առարկաները զաստուրած լինին ըստ նահանգների և գաւառների և կամ յամենայն դէպս իմացւի, թէ ի՞նչ առարկայ ի՞նչ տեղից է, ի՞նչ արհեստ ո՛ր տեղինն է:

Այդ բոլոր տեսակէաներից՝ ներկայ Կովկասեան Արդիւնահանդէսը

մենք կարող ենք գտնէ մինչ մի յայտնի աստիճանի աջողած համարել: Որպէս վերը ասացինք, Կովկասեան Արդիւնահանդիսում մրցութիւնը մի առանձին դեր չէ խաղում: Այդ պատճառով արդիւնագործներից չէր կարելի պահանջել, որ նոքա իրանք ձգտէին հանդիսում տեղ բռնել, մինչդեռ եւրոպական արդիւնահանդէսներում, բոլորովին բնական կերպով, արդիւնագործները իրանք են շտապում տեղ բռնել, երեւալ: Եւ որովհետեւ պայմանները այնտեղ և այստեղ այդքան տարբեր են, մեր արդիւնահանդիսի նպատակին հասնելու համար, պէտք է որ հանդէս սարքողները իրանք աշխատէին ձեռք բերել ամեն բան և ոչ թէ սպասէին արդիւնագործների մասնակցութեանը: Եւ այդպէս էլ եղաւ. մեծ մասը հանդէս դուրս բերած իրեղէններից ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ ժողոված ունեւեր, կազմած հանդիսի վարչութեան ձեռքով կամ անմիջապէս և կամ տէրունական — վարչական անձերի միջոցով:

Բնական է, որ, ուր չը կայ արդիւնագործների բուռն ցանկութիւնը մասնակցելու, ուր նոքա անհատական շահ չեն գտնում հանդիսի մէջ, — մի ըստ ամենայնի բաւարար հանդէս կազմել՝ չափազանց դժւարին գործ է և մեր այժմեան վարչական ինտելլիգենցիային այդ կէտ նպատակին հասնելը նոյն իսկ անհնարին է, նամանաւանդ, որ նաեւ մասնաժողովի կարգադրութեան տակ գտնւած գումարները չափազանց սուղ են եղած: Բայց այն, ինչ ներկայացնում է այժմեան հանդէսը՝ մենք բաւական ենք համարում, որ նորա միջոցով ուսումնասիրողը դադափար կազմէր երկրիս արդիւնաբերութեան տեսակներին մասին: Բայց այդ կարող է լինել միմիայն իբր սկզբնաւորութիւն, որովհետեւ հանդէսը չի տալիս արդիւնքների հետ միասին նաեւ վիճակագրական տեղեկութիւններ: Վերջիններս պէտք է կատարւին՝ դիմելով արդէն ռւբիշ միջոցներին:

Այս ասելուց յետոյ, դիմենք արդէն այս խնդրին, թէ ներկա Կովկասեան Արդիւնահանդիսում ո՞ր բաժինները ամենից շատ ուսումնասիրելու կարօտ են:

Արդիւնահանդիսում ի ցոյց դրած առարկաները կարելի է երկուսի բաժանել. արդիւնքների, որոնք պարտական են ժողովրդական —

հնաձև արհեստներին և արդիւնքներ, որոնց համար մենք պարտական ենք ներմուծւած արհեստներին:

Ժողովրդական — հնաձև արհեստները ընդհանրապէս կապիտալ պահանջող չեն. ներմուծւած արհեստները, ընդհակառակը, շատ թէքի կապիտալի վերայ են հիմնւած: Վերջիններս ներկայացնում են մեր երկրի առաջդիմութիւնը, ոչ թէ կապիտալի շնորհիւ, այլ այն պատճառով, որ նոքա վարւում են օտարների ձեռքով, որոնք իրանց հետ բերել են աւելի մեծ հմուտութիւն, աւելի կատարելագործւած գործելու եղանակներ:

Բայց ահա մի հանգամանք. հէնց այդ առաջադիմած արհեստները և առհասարակ արդիւնաբերութիւններն են, որոնք շատ չեն կարօտ մեր մամուլի ցուցմունքներին: Նոքա, այդ արդիւնաբերութիւնները, որպէս, օրինակ, նաւթային արդիւնաբերութիւնը, հանքային գործը և այլն, դոքա, ասում ենք, հիմնւած են շատ աւելի առաջադէմ ազգերի փորձերի և դիտութիւնների վերայ, այնպէս որ այդ արդիւնաբերութիւնների տէրերը, ղեկավարները, իրանց գործելու և՛ իմպուլսը և՛ ձևերը ստանում են մեծ մասամբ Արտասահմանում և կամ նոքա ուղղակի օտար երկրացիներ են:

Այդ տեսակ արդիւնաբերութիւնները մեր մամուլը կարող է միմիայն արձանագրել, բայց նոցա նկատմամբ խորհուրդներ տալու համար տեղական մամուլը անձեռնհաս է, որպէս անձեռնհաս է նաև բժշկականութեան, ինժեներութեան նկատմամբ, որոնք իրանց զարգանալու աղբիւրները առժամանակ Եւրոպայում են գտնում:

Բոլորովին այլ բան են ներկայացնում ժողովրդական արհեստները և արդիւնաբերութիւնները առհասարակ: Այստեղ մենք ունինք գործ այնպիսի մարդկանց հետ, որոնք ոչ մի տեղից խորհուրդներ չեն ստանում իրանց գործի վերաբերեալ. նոքա շարունակում են իրանց պապերի աւանդածը, առանց համարձակելու մի թիզաչափ անգամ շեղւելու իրանց տեսածից: Նոքա են կազմում ժողովուրդը և դոքա են, որ արդիւնաբերում են այն բոլոր անհրաժեշտ իրեղէնները, որոնք ժողովրդի ինքնապահպանութեանը հարկաւոր են: Ճշմարիտ է, դոքա չեն երևում մեծ հրապարակներում, դոքա արդիւնքները չեն մեծ քանակութեամբ արտահանւում Ռուսիա և Արտասահման, բայց դոքա են, որոնց ձեռքերի գործածովը ժողովրդի ա-

հաղին մեծամասնութիւնը իւր օրեկան պարէնն է հալթհալթում և որոնց արհեստների կատարելագործութիւնովը մեր երկիրը պիտի դրահանապէս հարստանայ: Այդ այն արհեստներն են, որոնք կապւած են հողի մշակութեան հետ, անասնապահութեան հետ, անտառների գոյութեան հետ. և այդ այն արհեստներն են, որոնց նըպատակն է ժողովրդի անհրաժեշտ պիտոյքների համար հողից և անտառներից սուած հումքեր, քերից գործածելի իրեղէններ պատրաստելը:

Այդ արհեստներն են՝ ցորեն, բրինձ, գարի, համար և այլ հացահատիկներ արտադրելը, մի խօսքով՝ հողագործութիւնը նեղ մշտքով առած: Բամբակաբուծութիւնը, կանեփի և ձիթային սերմերի արտադրելը: Թխապահութիւնը և շերամապահութիւնը, բոժոժ արտադրելը: Այգեգործութիւնը և մասնաւորապէս փաղապահութիւնը և դորա հետ կից գինեգործութիւնը: Անասնապահութիւնը և դորա հետ կից՝ բուրդ արտադրելը: Կաշեգործութիւնը և կաթնատնտեսութիւնը, գլխաւորապէս պանրագործութիւնը: Անասնապահութեան հետ կից է խոտի արտադրութիւնը: Անտառների գոյութեան հետ կից են մի քանի արհեստներ, որպէս փայտից դանազան իրեր պատրաստելը՝ ձեռնափայտեր, շիբուխներ, շրջանակներ և այլն: Արհեստներ, որոնք ընդհանուր ժողովրդականութիւն ունին մեր և առհասարակ ամեն մի երկրում՝ հիւնութիւնը, պղնձագործութիւնը, կաշեգործութիւնը, ներկարարութիւնը, կոշիկարութիւնը, գլխարկագործութիւնը, կտաւագործութիւնը, շալագործութիւնը, մոմագործութիւնը և այլն, իսկ շերամապահական շրջաններում՝ նաև թելագործութիւնը:

Ահա՛ ժողովրդական արհեստները, ահա մեր երկրի իսկական հարստութիւնը: Այդ արհեստները մեզանում դեռ ևս մեծ մասով յետամնաց դրութեան մէջ են. բայց եթէ նոյն իսկ այժմեան դրութեան մէջ նոցա արդիւնքները գնահատելու լինինք, կը ստանանք բազմաքանակ միլիոններ և որ գլխաւորն է՝ նոցանով է, որ կազմում է ժողովուրդը իւր ապրուստի բիւջեաւ: Ինչ որ ժողովուրդը գնում է իւր կենցաղավարութեան համար, իւր թէ մարմնի և թէ մտաւոր ու հոգեկան սնունդի համար,—այդ բոլորը նա անում է շնորհիւ նորա այժմ բանեցրած արհեստների, միւլնոյնն է թէ ինչ դրութեան մէջ սոքա այժմ են:

Այդ արհեստները, այնպէս ինչպէս նոքա պէժմ կան, պէտք է ճանաչել: Պէտք է ճանաչել ոչ թէ նոցա վերայ հիանալու համար, այլ քննադատութեան համար յինակէտ գտնելու մտքով: Բաւական չէ ասել՝ այս ինչ բանը յետամնաց է, այլ պէտք է նոյն իսկ այդ դրութիւնը տեսնել ու ճանաչել, որպէս զի այդ եղածի վերայ բան աւելացնել ցանկացողը իմանայ թէ ի՛նչը կայ և ինչո՛ւմը կարող է կայանալ առաջդիմութիւնը. որովհետև առաջդիմութիւնը կայանում է հէնց կատարելագործութեան մէջ, իսկ կատարելագործութիւնը ենթադրում է մի արդէն եղած բան, որը թերութիւններ ունի:

Այսքանով մենք կարծում ենք թէ բաւականաչափ ապացուցած ենք, թէ ժողովրդական արհեստները ինչո՛ւ մեր ուշադրութեան ամենագլխաւոր առարկան պէտք է կադմեն և թէ ինչո՛ւ նոքա պէտք է վայելեն մեր գերադաս համակրութիւնը:

1. Այդ արհեստները արդէն գոյութիւն ունին:

2. Նոքա ծառայում են մեր ժողովրդի ամենաանհրաժեշտ պիտոյքներին:

3. Նոցա արդիւնքներովն է կազմում ազգաբնակչութեան ահազին մեծամասնութեան բիւջետը, որից դուրս նա միայն վաշխառուին է տեսնում:

4. Նոցա զարգացնելովը նպաստած կը լինինք ժողովրդի բիւջետի մեծանալուն և ոչ միայն վաշխառութիւնից ազատւելուն, այլ և ժողովրդի կապիտալի մեծացնելուն:

5. Այդ արհեստների արդիւնքները կազմում են մեր երկրի նոյն իսկ դրամական ամենամեծ հարստութիւնը:

6. Նոցա զարգացնելովն է գլխաւորապէս, որ մեր ժողովուրդը կ'ապահովւի գաղթականութիւնից և պանդխտութեան անհրաժեշտութիւնից:

7. Ժողովրդական արհեստները, սերտ կերպով կապւած լինելով մեր ժողովրդական պիտոյքների հետ, նոցա զարգացնելու միջոցներով ամենահեշտ կերպով կը ծաւալւի նաև ժողովրդական կրթութիւնը, կապելով ընդհանուր կրթիչ առարկաների աւանդումը արհեստագիտութեան հետ:

8. Ժողովրդականացած արհեստներով պարապողները, որոնք և

կազմում են ինքը ժողովուրդը, ընդհանրապէս տղիտութեան մէջ դտնուող մարդիկ են, որոնց վերայ հոգսը թէ տէրութեան և թէ մամուլի կողմից երբէք պակաս չը պիտի լինի: Մամուլի խելացի յորդորները և ցուցմունքները կազմում են առժամանակ նրանց ղեկավարութեան միակ նշանաւոր աղբիւրը, որովհետեւ նոցա և ընդհանուր լուսաւոր աշխարհի և գրականութեան մէջ կապ չը կայ, հասարակ ժողովրդի անձեռնհասութեան պատճառով՝ հեռաւոր օրինակներից դաս առնել և կատարելագործութիւններ մտցնել իւր բանեցրած արհեստների մէջ: Այդ մարդիկ նոցանից չեն, որ ինքնաշարժոր կերպով կարողանան նորաձեութիւններ մտցնել աւանդական դարձած արհեստների մէջ, դորա համար նրանց պակասում է թէ մտաւոր հօրիզոնի ընդարձակութիւնը և թէ առհասարակ համարձակութիւնը նորաձեութիւն մտցնել մի դործի մէջ, որը նոցա աչքում աւանդութեան զրոշմն և սրբութիւնն է կրում:

Ինչպիսի է, որ մամուլը չի կարող ժողովրդին արհեստ սովորեցնելու պաշտօնը իւր վերայ առնել, բայց կեանքի երևույթների վերայ ուշք դարձնելու պաշտօնը՝ ուղղակի նորա պարտականութիւնն է: Մեր ապացուցածը միայն այն էր, թէ ժողովրդական արհեստները այնքան կարեւոր են, որ նոցա վերայ հսկելը մեր ամենքի սրտին մօտ պարտք պէտք է համարենք: Գործնականութիւն և խելացիութիւն մտցնել մամուլից տւած խորհուրդների մէջ—մամուլի ներկայացուցիչների համար պատուի և պարտաճանաչութեան խնդիր է:

Ներկայ Կովկասեան Արդիւնահանդէսը բաւականին նիւթ է տալիս այդ ժողովրդական արհեստների արդիւնքների հետ ծանօթանալու. բայց արհեստների իրանց հետ ծանօթանալու համար բաւականաչափ յարմարութիւններ չէ ներկայացնում: Միմիայն մի քանի արդիւնաբերութիւնների եղանակների հետ հանդէսը ծանօթացնում է, օրինակ՝ գորգագործութեան հետ, մահուղի վերայ գործւածքներ դուրս բերելու հետ, թել քաշելու հետ. բայց այս վերջինիս հետ միայն շատ թերի կերպով, որովհետեւ հանդիսում թել քաշելը կատարւում է ոչ այն արագութեամբ և առհասարակ ոչ բոլորովին այն կերպ, ինչպէս նա լինում է իսկականում—Միւս շատ արդիւնաբե-

բուժիչներին և արհեստների հետ հանդէսը բոլորովին չի ծանօթացնում: Աւերցնենք, օրինակ, կաթնատնտեսութիւնը: Մենք էլ չենք ստում, որ հանդիսում չը կան Կովկասեան կովերի տեսակները, այլ չեն ցոյց տրուում նոյն իսկ, թէ ի՞նչպէս են վարուում զանազան կերպ պանիրներ արտադրելու համար, չը նայած որ պանիրներ կան դրած ցոյցի համար: Նոյն նկատողութիւնը կարելի է անել շատ ուրիշ արհեստների նկատմամբ: Այն նպատակի համար, որին ներկայ արդիւնահանդէսը պէտք է և կարող է միայն ծառայել, այդ մի մեծ թերութիւն է, որը առաջացած է ժամանակի և միջոցների սղութիւնից: Յայտնի է, որ ներկայ արդիւնահանդէսը սարքելու համար մատակարարած է թէ պետական կալւածների մինիստրութեան և թէ Քիմքիս քաղաքի ինքնավարութեան կողմից և թէ հանդիսի Օգոստոսփառ Հովանաւորողի կողմից միմիայն մօտ 40.000 ռուբլի: Յայտնի է նաև այն, որ ներկայ արդիւնահանդիսի մասին պատրաստութիւններ սխեմը կարելի եղաւ միմիայն անցեալ տարւանից, մինչդեռ մի այդպիսի մեր վերաբերութեամբ նոր գործի համար, այդ պատրաստութիւնները պէտք է սկսէին տարիներ առաջ: Միմիայն երկար ժամանակամիջոցում և աւելի առատ զբաղական միջոցներով կարելի կը լինէր նախ, ժողովրդի հեռու խաւերում հանդիսի պաշտօնարը ժողովրդականացնել և, երկրորդ, մեր պահանջին՝ ամեն մի արհեստ իւր գործող պարագաներով ներկայացնել — բաւարարութիւն տալ:

Մենք ուզում ենք դորանով ասել, որ ներկայ արդիւնահանդէսը միմիայն իբրև առաջին քայլ կարող է աջողած համարուել, բայց ոչ որպէս իւր նպատակին լիապէս ծառայող մի հանդէս: Ժողովրդական արհեստները ուսումնասիրելու միջոց չի տալիս նա, բայց գոնէ նա ցոյց է տալիս երկրիս բաղմատեսակ արդիւնաբերութիւնների նըմուշները բաւականաչափ լիակատար կերպով: Այդ էլ մի արդիւնք է, որով մասամբ կարելի է մտիթարել և արդարացնել արդիւնահանդիսի համար գործադրած ջանքերը և մխած գումարները:

Կովկասեան անդրանիկ Արդիւնահանդիսի զլխաւոր հետաքրքրական կողմը արդէն որոշեցինք: Նա այն միջոցներն է, որ նա տալիս է և կամ պէտք է տար ժողովրդական ամեն կարգի արհեստները ուսումնասիրելու համար: Եւ մենք տեսանք, որ արդիւնահանդէսը իւր

այդ գլխաւոր նպատակին միայն մասամբ է հասնում. բայց անկասկած է, որ նա զոնէ ամբողջ տեսութիւն է ներկայացնում՝ երկրիս արդիւնքներին և, դորանով իսկ, նա զարկ է տալու ժողովրդական արհեստների լիակատար ուսումնասիրութեան:

Սակայն, քանի որ Կովկասեան Արդիւնահանդէսը զծագրւած է ժողովրդին զրական օգուտ բերելու հեռաւոր նպատակով, բոլորովին բնական էր ծրագիր կազմողների կողմից Կովկասի ժողովուրդների ոչ միայն արհեստները ճանաչելու միջոցներ տալ, այլև նոյն այդ արդիւնաբերողներին ծանօթացնել արդիւնաբերութեան կատարելագոյն եղանակների հետ: Այդ մի վերին աստիճանի աշոյ միտք էր արդիւնահանդիսի ծրագիրը մշակողների կողմից՝ հանդիսին հրաւիրել ռուսական և արտասահմանեան Ֆիրմերը, մասնաւորապէս նոցա, որոնք զիւղատնտեսութեան և երկրագործութեան վերաբերեալ գործիքներ և մեքենաներ են շինում:

Եւ արդարեւ մի հանդիսում, որը «Կովկասեան» անունն է կրում, ըստ երեւոյթին անտեղի է ոչ-Կովկասեան արհեստագործների մասնակցութիւնը: Բայց ոչ. արդիւնահանդէսը իւր գլխաւոր նպատակին չէր կարող ծառայել, եթէ նա չ'անէր այդ Գորանով նա ապացուցեց, որ նորա համար աւելի հետեւանքն է կարեւոր, քան թէ անունը: Արդիւնահանդէսը պէտք է, մասնաժողովի ծրագրով, ծառայէր ժողովրդի համար իբր մի դպրոց, ուր նա կարողանար այն գործիքներից, որոնք իւր մօտ գործածութեան մէջ կան, լաւագոյնների հետ ծանօթանալ: Ահա՛ այդ մտքով է, որ իցոյց են դրւած ռուսական և արտասահմանեան Ֆիրմերի երկրագործական մեքենաները. կաթնաստնտեսական բաժինը, ուր դրւած են կաթը սերից բաժանող և տեղն ու տեղը գործող գործիքները—պարտական է նոյն զաղափարին: Նոյնը վերաբերում է նաև բամբակը մաքրող ջիններին, շերամապահական բաժնի մի. քանի մասերին, արաղ քաշող կատարելագոյն մեքենային, ձիթահան մեքենաներին և այլն:

Ի հարկէ, զիւղական ազդաբնակութիւնը հազիւ թէ կարողանայ անմիջապէս օգուտել ի ցոյց դրած լաւագոյն մեքենաներից, բայց սլոպազանդի համար արդիւնահանդիսի կարգադրիչների Երաժը շատ նպատակալարմար է: Այսօր չէ վաղը, այդ մեքենաները արդիւնահանդիսի ասպարէզից կ'անցնեն իսկական գործի զաշտերը: Միտ-

քը, որպէս ասացինք, աջող է, բայց գործադրութիւնը՝ թերի Սյդ բաժինը՝ օտարների մասնակցութիւնը՝ շատ թերի է ներկայ արդիւնահանդիսում: Ի՞նչ է պատճառը:— Պատճառը պարզ է. որքան էլ որ օտար ֆիրմերը աշխատում են իրանց դիցուք երկրագործական և գիւղատնտեսական մեքենաների և գործիքների համար նոր շուկա, նոր վաճառատեղի գտնել,—բայց մի երկիր, ուր կատարելագոյն գործիքները դեռ ևս գրեթէ բոլորովին գործածութեան մէջ չեն, շատ փոքր հրապոյր կարող է ներկայացնել օտար ֆիրմերի համար: Սյդ բաժնի թերութեան պատճառներից մէկն էլ անշուշտ այն է, որ օտարները, ճանաչելով ներկայ արդիւնահանդէսը որպէս «կովկասեան», կարծել են, թէ օտարների համար մուտքը փակ է. իսկ միւս կողմից՝ կարգադրիչ յանձնաժողովը չը կարողացաւ բաւականաչափ ծանուցումներով օտար հրատարակութիւնների միջոցով փարատել այդ թիւրիմացութիւնը: Բայց, մենք կրկնում ենք, օտարների բաժնի մեծ թերութեան ամենագլխաւոր պատճառը այն է, որ այդ օտար ֆիրմերը հովկասում բաւականաչափ հրապուրիչ վաճառանոց չեն տեսնում: Մեր երկրում ամբողջ երկրագործութիւնը և գիւղատնտեսութիւնը գրեթէ միայն և միայն գիւղացիների ձեռքումն են, հակառակ միւս շատ երկիրների, որտեղ, բացի գիւղացիներից, գիւղատնտեսութիւնով զբաղւում են գիւղացիներից զատ նաև կալւածատէրերը, և կամ կալւածատէրերից դուրս, նաև բազմաթիւ ֆերմեր, այսինքն մարդիկ, որոնք կապալով են վերցնում ուրիշների հողերը շատ թէ քիչ մեծ չափերով երկրագործութիւն և գիւղատնտեսութիւն վարելու համար: Սյդ դասակարգը մեզանում չը կայ, որովհետև տեղ-տեղ պատահող բացառութիւնները շատ և շատ սակաւ են, այնպէս որ դասակարգ կազմելու հարկաւոր թւից եղածը շատ հեռու է:

Սյդ հանգամանքը շատ կարեւոր է մեր երկրում երկրագործական և գիւղատնտեսական առաջդիմութիւն մտցնելու արդարև շատ մեծ խնդրի համար: Անկասկած է, որ այդ առաջդիմութիւնը, ի միջի այլոց, կախած է նորանից, թէ ո՛ր աստիճանի արագութեամբ ու հեշտութեամբ կառարելագործւած մեքենաները և գործիքները, ուրեմն և դոցա հետ կապւած կարեւոր հմուտութիւնները, մուտք պիտի գործեն մեր երկրում: Արդ, բոլորովին միևնոյնը չէ, թէ մի երկ-

բում երկրագործն ու զիւղատնտեսը առհասարակ զիւղացի է միայն թէ զիւղացու հետ է նաև մեծ կալաճատէրն և ֆերմերը։ Այս վերջինները, շնորհիւ իրանց աւելի բարձր շէնքին, կրթութեան և զարգացման, աւելի բաց են նոր դադափարների համար, աւելի և՛ կարողութիւն և՛ պատրաստականութիւն ունին նորանոր զիւտերից օգուտ քաղելու, հետևելու հեռաւոր երկիրների օրինակներին։ Այդպէս չէ զիւղացի մարդը, որը ամուր ձեռքերով բռնում է աւանդութիւնը ու սորան բաց չի թողնում, մինչև որ, ըստ ռուսաց առաժին, երկինքը չ'որոտայ, և, ի հարկէ, որոտայ իւր գլխին։ Այդ հանգամանքը ցոյց է տալիս մի բան. նախ, որ ֆերմերական տնտեսութիւնը մեր երկրում խրախուսանքի մեծապէս արժանի է, և երկրորդ, որ զիւղատնտեսական առաջգիմութիւնը մեր երկրում պէտք է սպասել ոչ բոլորովին նոյն միջոցներից, որոնք գործում են օտար երկիրներում, որովհետև սա ևս մի հաստատ իրողութիւն է, որ այդ օտար երկիրներում, տնտես կալաճատէրը և ֆերմերը կենդանի օրինակներ են զիւղական բազմութեան համար։ Ֆերմը, այսինքն ֆերմերի կալաճքը և տնտեսութիւնը, կատարեալ դպրոց է զիւղացու համար, որը առաջինի հարեանն է և որը, թէ իբր բանւոր և թէ իբր հարեան, միշտ առիթ է ունենում ֆերմերի մօտ ընդունւած կատարելագործութիւնների հետ ծանօթանալու։ Քանի որ այդ տեսակ անկախ մեծ տնտեսութիւններ չը կան մեզանում, մնում է տէրութեան և հասարակութեան մտածել իսկական ուսումնարանների վերայ, որոնց միջոցով առայժմ միայն կարելի է մեր երկրում ցանկալի առաջգիմութիւնը մտցնել։ Դորանով մենք խնդիրը չը սպառեցինք, այլ միայն շօշափեցինք, վերապահելով մեզ իրաւունք մի այլ ժամանակ նոյն խնդրին վերադառնալ։ Առ այժմ այս հանգամանքների մասին խօսելու թելադրողն էր արդիւնահանողիսի այն բաժնի մեծ թերութիւնը, որը պէտք է Կովկասին ծանօթացնէր կատարելագործւած զիւղատնտեսական մեքենաների և գործիքների հետ։ Քանի որ, ասում ենք, արդիւնագործութեան այս մեծ ճիւղը զիւղացիների ձեռքումն է միայն, որոնց դեռ պէտք է համոզել նոր գործիքները ընդունելու, օտար մեքենագործները առ այժմ մեծ ինտերես չեն կարող ունենալ Կովկասեան այժմեան Արդիւնահանողիսին մասնակցելու։ Ուրեմն և դորա հոգան էլ պէտք է ընկներ հանդէսը սարքողների,

ուրեմն՝ տէրութեան, Գլխաւորութեան Ընկերութեան և Թիֆլիսի
ինքնավարութեան վերայ. պահանջ, սակայն, որ պէտք է վերապահ-
ւի ապագային, քանի որ այժմ այդ պահանջը կը լինէր անընդունե-
լի՝ ամենքի դրամական ազատ միջոցների սղութեան պատճառով:

Մեզ մնում է, արդիւնահանդիսի նկատմամբ, յիշատակել նորա
մի բաժինն ևս. դա այն է, որը ներկայացնում է մեր երկրի մեծ
գործարանական աշխարհը: Բայց որպէս մենք առիթ ունեցանք ա-
սելու մեր յօդածի սկզբում, այդ մեծ գործարանական աշխարհը,
որի մէջ առաջին տեղը բռնում է Բաքուի նաւթագործութիւնը,
իսկ յետոյ մնացեալ մեծ գործարանները, դժբառ ոչինչ չը պիտի կա-
րողանան դուրս բերել ներկայ արդիւնահանդիսից: Այժմեան արդիւ-
նահանդէսը, իւր փոքր ծաւալով, ոչ մի խրախոյս չի կարող տալ
այնպիսի արդիւնաբերութիւններին, որոնց մասին ձեռնհաս կարծիք-
ներ կարող են տրւել միմիայն ընդարձակ հանդէսներում, որպիսին է
մի մեծ աշխարհահանդէս: Եւ, բացի դրանից, այդ գործարաննե-
րի մասին գրականութեան մէջ կան այնքան լիուլի տեղեկութիւն-
ներ, որ ներկայ արդիւնահանդէսը դոցա մասին մի նոր զաղափար
տալ անկարող է: Նոքա ուշադրութեան մեծապէս արժանի են, բայց
ծանօթ են: Միմիայն պարտք կատարելու համար այդ մեծ գործա-
րանատէրերը մասնակցել են արդիւնահանդիսին, որից նոքա չեն ըս-
պասում ոչ մրցանակներ և ոչ որ և իցէ այլ խրախուսանք:

ԱՌԵՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ